

نقوش مقرنس‌های ایلخانی در بسطام

لاله مهدی نژاد مقدم

دکتر محمد خزایی

چکیده:

مجموعه بناهای بسطام یکی از مجموعه‌های مذهبی و تاریخی ایران در دوره اسلامی است، که ساخت آن از قرن سوم هجری آغاز شده و بناها در دوره سلجوقی، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار ساخت و مرمت گردیده است. این مجموعه نقوش تزئیناتی اسلیمی، هندسی و کتیبه (کوفی، ثلث و نستعلیق) دارد، که متأسفانه با تمام شکوه و قدرت معماری و تزئیناتی، مورد بی توجهی و عدم اطلاع رسانی لازم واقع شده و کمتر، نامی از آن در کتاب‌ها برده شده است.

نقوش تزئیناتی مجموعه، بسیارغنی و در عین حال استادانه است و قابلیت

فراوان در هنر ترسیم امروزی دارد.

واژگان کلیدی: بسطام، نقوش تزئینی، اسلیمی، هندسی، کتیبه.

مقدمه:

مجموعه بناهای تاریخی و زیارتی بسطام، در شهر بسطام در استان سمنان واقع شده که از یازده بنا تشکیل شده است. بناها شامل مقبره، مسجد، مناره و صومعه‌ی سلطان العارفین بایزید بسطامی، حرم و مسجد امامزاده محمد (ع) که (ایشان به قولی نوه یا فرزند امام جعفر صادق (ع) هستند.) [1، ص 287]. ایوان و گنبد غازان خان، دالان ورودی اولجایتو، مدرسه‌ی شاهرخیه، برای آموزش طلاب، مسجد جامع و برج کاشانه است. ساخت و تعمیر بناها از زمان بایزید بسطامی این عارف بزرگ (قرن سوم) آغاز شده و در دوره های بعد؛ یعنی سلجوقی، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار ادامه داشته است. بناها شامل مصالح آجری، گچ و آجر لعابدار می باشد. تزئینات آن شامل نقوش اسلیمی، هندسی و کتیبه است. کتیبه ها شامل خطوط کوفی، ثلث و نستعلیق است، که در کنار توانایی مطلوب حروف و کلمات در اجرای کتیبه ها و نقش‌ها، نیروی هنرمندانه و در واقع طراح و گرافیست ماهر آن زمان را تداعی می کنند و باید دید که طراح چیره دست، چگونه با رعایت قوانین و اصول، هنر گرافیک را در طراحی نقش‌ها به مان‌شان داده است. حال پس از ذکر تاریخچه ای مختصر، به بررسی مقرنس‌های استادانه‌ی مجموعه‌ی بنا، می‌پردازیم، که مربوط به دوره‌ی ایلخانی است و کلیه‌ی نقوش بازسازی و طراحی نگارنده از مجموعه اصلی است.

مقرنسی:

یکی از تزئیناتی که شامل نقوش هندسی و گیاهی است و در بسیاری از بناها به کار رفته، مقرنسکاری است. (مقرنس سقف یا گنبد گچ بری شده، بنای بلند و عمارت عالی که در سقف آن نقش و نگار برجسته یا پله پله از گچ درست کرده باشند، است) [1، ص 981] مقرنس کلاً در ورودی‌ها کار می‌شود، که جلب‌کننده است و دیگر، کادر بندی تزئینی که انتقال پایه با سقف را انجام می‌دهد، گرچه به طور کاذب باشد.

مقرنس اساساً یک عنصر تزئینی هندسی است، که با نقطه، خط، سطح و حجم سروکار دارد. هدف تزئینی مقرنس، در درجه‌ی اول ایجاد سایه روشن و القاء خطوط مختلف و در درجه‌ی دوم، فراهم کردن سطوح بیشتر برای اجرای تزئینات ظریفتر است. «مقرنس می‌تواند از عناصر طبیعی اطراف انسان و یا عناصر مصنوعی الهام گرفته باشد، مانند برجستگی‌ها و فرو رفتگی‌های سطح کوه‌ها، آویزه‌های سقف غارها، لانه‌ی بعضی از جانوران بخصوص زنبور عسل، بعضی ساخته‌های انسان چون کاسه و قندیل و طاق و فرم‌هایی از اشکال گیاهان و درختان و گل و میوه‌های آنان» [3، صص 39، 35].

مقرنس‌های مجموعه‌ی تاریخی بسطام

مغول‌ها در ابتدا چادر نشین بودند و به تدریج تحت تاثیر محیط قرار گرفتند و فرهنگ ایرانی - اسلامی در آنان تاثیر گذاشت و سبک معماری سلجوقی تعقیب شد. معماری دوره‌ی مغول به طرف تحول رفت؛ به خطوط عمودی و ظرافت اشکال توجه شد، مقرنس رونق بیشتری پیدا کرد و با ردیف‌های مفصل‌تر و مواد دسته‌ی آن مقرنس جلو آمده، رویهم قرار گرفته، آویزان، لانه زنبوری در خارج و داخل بنا استفاده گردید. مقرنس‌های آویزان در بناهای دوره‌ی مغول بسیار زیاد است، البته این نوع مقرنس

را به طور قطع نمی توان از انواع دیگر تفکیک کرد؛ زیرا هر چهار دسته مقرنس کم و بیش از فضای مجاور خود پیش رفته است، مقرنس های دالان ورودی مقبره ی بایزید و ایوان غازان خان از این دسته اند، که هر دو متعلق به دوره ی ایلخانی است. ما در این جا به مقرنس های دالان ورودی مجموعه، که متعلق به دوره ی ایلخانی و اولجایتو است می-پردازیم.

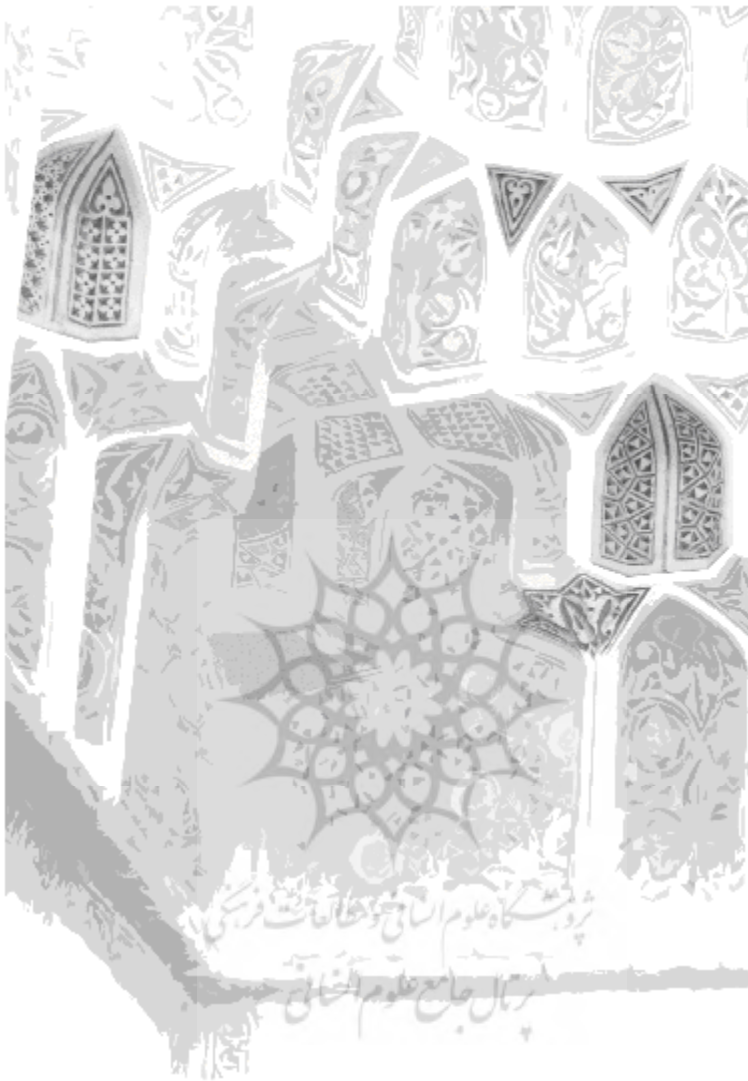
نقوش

هنر تزئینی ایرانی - اسلامی به سه دسته : کتیبه ای، هندسی و گیاهی تقسیم می شود.

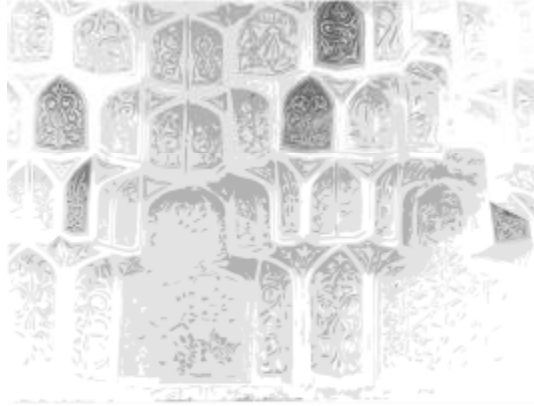
- هنرمند مسلمان سعی داشت، تا کلام قرآن واحادیث را به زیبا ترین نحو در هنر پدیدار سازد؛ حال هنر نقوش کتیبه ای با آرایه های مختلف پدیدار شد، انواع خطوط خصوصا خط ثلث، نسخ و کوفی که به هنر ایرانی - اسلامی غنا و شکوه خاصی بخشید در تزئین بناها پدیدار گشت و در کنار دیگر نقوش قرار گرفت.

- نقش هندسی خصوصا در بناها در هنر اسلامی گسترده شده، پر است از خلا قیت، نظم، تکراری منطقی از نقش هایی تعریف شده، که بسیار گویا عنصر وحدت درعین کثرت را نمایان می سازد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

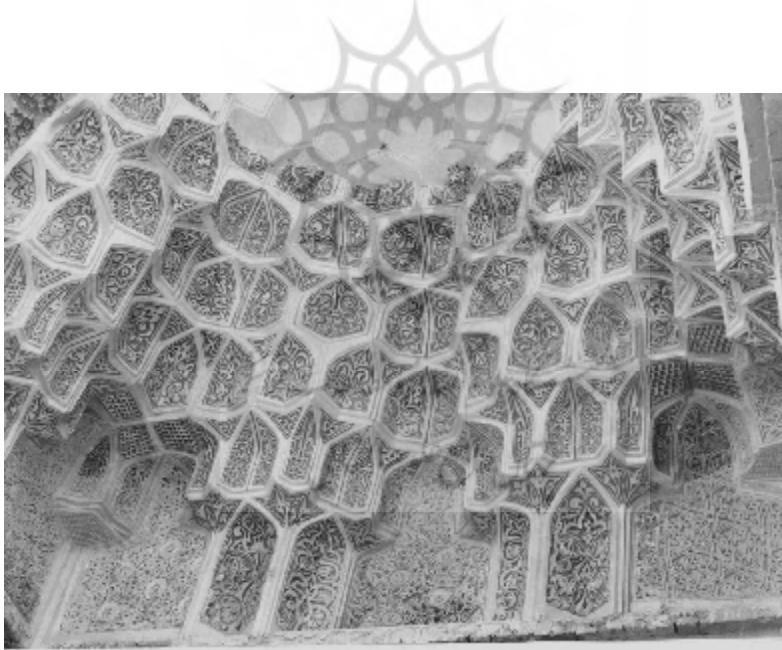
نقوش اسلیمی نمونه ی بارز نقوش گیاهی است، که یکی از هنرهای اصیل ایرانی - اسلامی است و ریشه در مذهب و سنت دارد و در آن از شکل به هم بافته ی غنچه و گل و شاخ و برگ گیاهانی که با نام گیاهان بهشتی از آن ها یاد می کنند؛ استفاده می گردد. در مقرنس های مجموعه ی بسطام از نقش گیاهی و اسلیمی به وفور استفاده گردیده است .

تصویر الف، مقرنسه‌های ایوان ورودی اولجاپتو بسطام، ایلخانیه

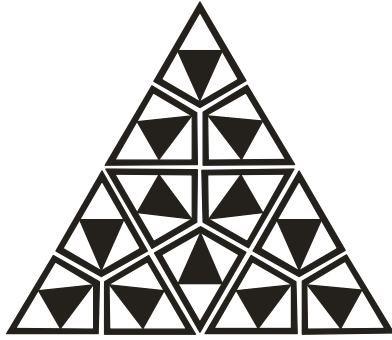

تصویر ب، مقرنسه‌های ایوان ورودی اولجایتو بسطام، ایلخانی

تصویر ج، مقرنسه‌های دالان ورودی اولجایتو

مقرنس‌های دالان ورودی اولجایتو (تصویر ج) نقش‌های فراوان و متنوعی دارد. طرح‌های سمت چپ و راست مجموعه و در بعضی موارد دیگر، تا حدودی قرینه‌ی یکدیگر هستند. در تعدادی از طرح‌ها نیز قرینه یا مشابهی برای آن در مجموعه نمی‌توان یافت. یکی از زیباییهای مقرنس‌های گچی، تنوع و ظرافت نقش‌های آن است. در اشکال طاق مانند پایین نقش‌ها، فضای بیشتری را به خود اختصاص داده‌اند، که نقوش هندسی دایره، مستطیل و پنج ضلعی دارند، که از تکرار و رویهم قرار گرفتن این اجزا، نقوش هندسی دیگری مابین آن‌ها ایجاد گردیده، که باعث تعدد نقش‌ها و پرنمودن فضای مثبت مجموعه شده است. اجزای کوچکتر در درون اجزای بزرگتر، به طرز ماهرانه قرار گرفته است و فضای منفی، فضای کمتری را به خود اختصاص داده است. در ردیف‌های پایین، بیشتر، سطح‌های بزرگتر و نقوش هندسی را شامل می‌گردد و رفته رفته و به طرز حساب شده به فضای تماماً گیاهی در ردیف‌های بالاتر می‌رسیم. قاب‌های تقریباً محراب مانند ردیف‌های اول، سطح بیشتری را به خود اختصاص داده‌اند و در ردیف‌های بالاتر قاب‌های محرابی کوچکتر و تقریباً برابری را مشاهده می‌کنیم؛ مابین این فضا و برای تعادل چنین حالتی و رسیدن به سطح‌های کوچکتر سطح‌ها و قاب‌های باریک‌تر و کشیده‌تری را در ردیف دوم با فواصل کوچک و کار شده شاهدیم، که محاسبه‌ای دقیق را شامل شده است. در ردیف‌های بالاتر، نقوش هندسی را با تکرار چند نقش می‌یابیم که از تکرار آن‌ها فضای داخلی طاق پر گردیده است. در یک ردیف نقش‌های هندسی از تکرار نقوش مثلث بزرگتر و کوچکتر که در درون آن قرار گرفته است، حاصل گردیده است، مثلث بزرگتر فضای منفی و مثلث درونی فضای مثبت مجموعه را تشکیل داده است؛ ارتباط بین فضای مثبت و منفی بسیار استادانه است. (تصویر 1)

تصویر 1-1- نقوش مقرنس دالان ورودی اولجایتو، بسطام، ایلخانی، دوره اولجایتو، نگاه کنید به تصویر الف

در کنار این نقوش، نقش‌های هندسی زیبایی به شکل کلمه [لا] همراه با نقوش گیاهی اسلیمی مانند، که دو سر حروف را شامل گردیده وجود دارد. کلمه از حروف کوفی استفاده گردیده و دو شکل گیاهی در سر حروف، باعث کشیدگی و زیبایی خاص آن شده است. و سر آن کمی به نقوش حیوانی نزدیک شده است. وجود دو یا چهار دایره‌ی کوچک در وسط شکل گیاهی، فضای مثبت را نسبت به کل مجموعه به طرز ماهرانه تعدیل نموده و فضای منفی کوچکتری را ایجاد کرده است. (تصویر 2)

2- نقوش مقرنس دالان ورودی اولجایتو، بسطام، ایلخانی، دوره اولجایتو، نگاه کنید به تصویر ب

اکثر نقش‌ها، خصوصاً نقوش گیاهی موجود در هر طاق در دو طرف، کاملاً قرینه کار شده است. در برخی موارد این قرینگی کمتر دیده می‌شود؛ شاید در اجزای یک برگ یا گل، کمی تفاوت مشاهده گردد، که آنرا می‌توان اجرای کار دستی هنرمند دانست، که نقش‌ها به علت مقعر بودن طاق‌ها، قالبی نبوده و به وسیله‌ی ایجاد نقش با دست، ایجاد شده است. در برخی موارد نیز این قرینه بودن دیده نمی‌شود (تصویر 3)

3- نقوش مقرنس دالان ورودی اولجایتو، بسطام، ایلخانی، دوره اولجایتو، نگاه کنید به تصویر ب

طاق‌های کوچکتر و زیرین طاق‌های بزرگتر، که در اشکال خوابیده تری قرار گرفته‌اند، دارای نقش‌های تک و همچنین کوچکتری نسبت به طاق‌های دیگر دارند. اکثراً دارای فضای سه ضلعی یا چهار ضلعی هستند. و نقش‌هایی ساده تر از بقیه‌ی نقوش در درون آن‌ها قرار گرفته‌اند، که شامل نقش‌های گیاهی و هندسی است. (تصاویر 4 تا 6)

4 - نقش مقرنس دالان ورودی اولجایتو ،بسطام ،دوره اولجایتو ،نگاه کنید به تصویر الف

5-نقش مقرنس دالان ورودی اولجایتو ،بسطام ،دوره اولجایتو ،نگاه کنید به تصویر الف

6-نقش مقرنس دالان ورودی اولجایتو ،بسطام ،دوره اولجایتو ،نگاه کنید به تصویر الف

نقش های گیاهی، شامل نقش هایی است، که از اشکال گل، برگ، غنچه و ساقه ی گیاهانی چون گل سرخ، انار، نیلوفر آبی، پیچک های انگور، برگ های نخل، گل های چندپر یا بادبزنی تشکیل شده است، که همگی، تصاویر تجریدی از نمونه های اصلی خود هستند، که در قالب نقش اسلیمی ظاهر گردیده اند. بعضی از نقوش به همراه نقش

اسلیمی و به صورت قرینه نقش‌هایی همانند درخت زندگی را نشان می‌دهند (تصاویر 7، 8).

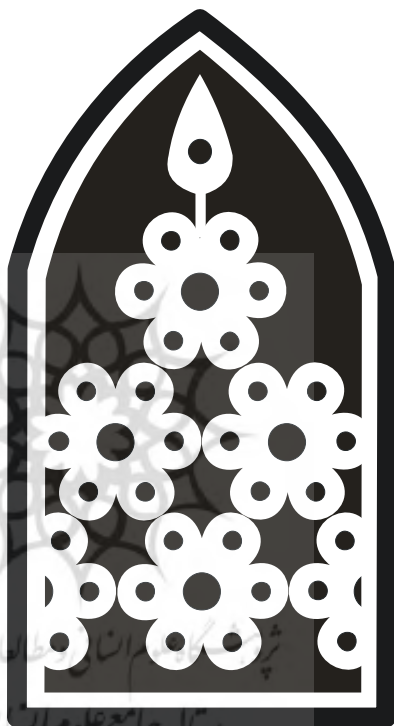
7-نقش مقرنس دالان ورودی اولجایتو، بسطام، دوره اولجایتو، نگاه کنید به تصویر ب

8-نقش مقرنس دالان ورودی اولجایتو، بسطام، دوره اولجایتو، نگاه کنید به تصویر ب

تصاویر گیاهی، همراه با حرکت نرم و روان اسلیمی‌هایش، در کنار نقوش هندسی قرار گرفته و وجود آن‌ها استواری و یکنواختی اشکال هندسی را کاهش داده‌اند؛

به طور کلی فضای مثبت نقوش از فضای ایجاد شده‌ی منفی بیشتر است و همگی، گچی و فاقد رنگی اضافه شده بر مجموعه هستند و همه‌ی نقوش در خانه های خود با کادری محصور شده و قرینه و هم اندازه با نمونه های سمت چپ یا راست خود در طاق ها قرار گرفته اند، ثبات و پایداری بیشتری به مجموعه بخشیده است نقش ها یا کاملاً گیاهی- اند (تصاویر 3، 9) یا هندسی (تصویر 1).

9-نقش مقرنس دالان ورودی اولجایتو، بسطام، دوره اولجایتو، نگاه کنید به تصویر الف

گاهی ترکیبی از نقش هندسی و گیاهی است، که این نقوش ترکیبی، نسبت به بقیه‌ی نقوش در مجموعه کمتر دیده می‌شوند. در این نقش‌های ترکیبی نسبت یا تعداد نقش‌های گیاهی تقریباً برابر با نقش‌های هندسی است (تصاویر 3، 10، 11).

10-نقش مقرنس دالان ورودی اولجایتو، بسطام، دوره اولجایتو، نگاه کنید به تصویر ب

11-نقش مقرنس دالان ورودی اولجایتو، بسطام، دوره اولجایتو، نگاه کنید به تصویر الف

به طور کلی سطح‌ها از پایین به بالا، از بزرگ به کوچک، حرکت کرده و مفهوم وحدت در کثرت را یادآور می‌شوند. نگاه بیننده از مجموعه خارج نمی‌شود؛ بلکه نگاه رو به بالا می‌رود و حجم مقرنس‌ها، ابعاد متنوع و تنوع طرح‌ها، خستگی را از چشم می‌زداید و شگفتی و گوناگونی طرح‌ها همیشه و در هر زمانی به مجموعه، تنوع و تازگی خاصی می‌بخشد. یکی از موارد شگفت‌انگیز نقش مقرنس‌ها، گوناگونی فراوان، دقت در جزئیات و تکرار بسیار منطقی و کم آن است. اگر تکراری در نقش‌ها صورت گرفته است به دلیل ایجاد قرینگی، تعادل و نظم مجموعه بوده است، اما این تکرار و قرینگی در بعضی قسمت‌ها و بسیار کم و منطقی صورت گرفته تا حالتی تکراری و خسته کننده برای بیننده نداشته باشد و به جرات می‌توان گفت، که برای دیدن نقش‌ها باید روزها و ساعت‌ها وقت صرف کرد تا به دیدی عمیق نسبت به آن‌ها دست یافت. حال در کل مجموعه و تک تک نقش‌ها، تعادل، وزن، رعایت فضای مثبت و منفی، سنگینی و سبکی، تعادل و قرینه بودن، ترکیب بندی و ریتم و دیگر اصول به وضوح مشاهده می‌گردد، که بیننده می‌تواند آرامش و زیبایی و وقار فطری خویش را به راحتی احساس کند. ریتم تکراری یا غیر تکراری منظم موجود در نقش‌ها حس حرکت پیاپی و رسیدن به معبود را تداعی می‌سازد. این انسجام مطلوب و منظم، در ساختار بصری نقوش، رسیدن به وحدت و رهایی از کثرت را متذکر می‌شود، که همگی ریشه در هنر اسلامی دارد و نقش‌ها به وضوح هنر بی‌نظیر استاد کار خود که باید او را نقاش، مجسمه ساز و گرافیستی ماهر دانست، امانت داری او در قبال هنر بی‌همتای آفریدگار را آشکار می‌سازند. کلیه نقوش، فطرت پاک انسان را یاد آور می‌شود و با ما سخن می‌گوید. نقوش که فقط جزیی از کل مجموعه است، آنقدر متعادل، حساب شده و منطقی کار شده‌اند که گویی حتی جزء کوچکی از نقش‌ها زاید نبوده و همگی با زبان خاص خود، ما را بر قدرت و هنرمندی پروردگار آشناتر می‌سازند، که (الهی، موج از دریا خیزد و با وی آمیزد و دروی گریزد و از وی نا گزیر است؛ انا لله و انا الیه راجعون). [4، ص 48]

امید است که هنر ایرانی - اسلامی بیشتر مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد و فقط محدود به کتاب‌های تاریخی نگردد و به صورت کاربردی در هنر امروز استفاده گردد.

نتیجه گیری:

مجموعه بناهای تاریخی و زیارتی بسطام، از یازده بنا تشکیل شده است. بناها از زمان فوت بایزید بسطامی با ساخت مقبره‌ی ایشان آغاز و در دوره‌های سلجوقی، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار ساخت و یا تعمیر گشته است. تزئینات و ساخت بیشتر بناها در مجموعه، بیشتر متعلق به دو دوره‌ی سلجوقی و ایلخانی است.

مجموعه بناهای تاریخی و زیارتی بسطام، با توجه به مهارت و استادی فراوان نقش‌ها و کتیبه‌ها که در دوره‌های مختلف تاریخی صورت گرفته است، همچنین به لحاظ بار مذهبی فراوانش به علت وجود مقبره‌ی دو بزرگوار (امامزاده محمد (ع) و بایزید بسطامی) توجه و شناخت کمتری نسبت به این مجموعه شده است.

بیشتر مردمی که ساکن شهرهای واقع در استان سمنان و در نزدیکی بسطام هستند تا حدودی، آن هم بیشتر به لحاظ زیارتی بودن مجموعه، با آن آشنایی دارند.

بناها شامل مصالح آجری، گچ، آجر لعابدار است. تزئینات آن شامل نقوش اسلیمی، هندسی و کتیبه است. کتیبه‌ها شامل خطوط کوفی، ثلث و نستعلیق است که در کنار توانایی مطلوب حروف و کلمات در اجرای کتیبه‌ها، نیروی هنرمندانه‌ی کتیبه‌نگار را تداعی می‌کنند.

مجموعه بناهای بسطام به لحاظ قدمت و غنی بودن آن از لحاظ تزئیناتی و بار گرافیکی استادانه‌ی آن، امکان تحقیق و بررسی بیشتری را می‌طلبد. همچنین از نقوش و کتیبه‌های آن به وفور می‌توان به صورت کاربردی و امروزی استفاده کرد. برعکس عده‌ای که تصور می‌کنند از بناهای قدیمی باید چشم پوشید و آن‌ها مختص دوره و زمان خاص خود هستند، باید گفت که این‌گونه نیست، ما هر چه داریم از پشتوانه‌های فرهنگی و هنری

پیشنیان خود داریم که به غنای هنری روزگار ما افزوده‌اند کلیه‌ی نقوشی که امروزه در حیطه‌ی هنر گرافیک قلمداد می‌شود در گذشته هنرمندان مسلمان ایرانی پایه‌ریزی کرده‌اند و در آثارشان استفاده گردیده است

فقط باید توجه و اهمیت بیشتری برای هنر و نقوش گذشته قایل شد و آنرا مطابق با روزگار خود هدایت و کاربردی کرد. به عنوان مثال، نقش‌های ساده شده‌ی اسلیمی و هندسی که نقوش گرافیکی بسیار محکم و ماهرانه‌ای است، از آن‌ها می‌توان به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به عنوان نشانه، اعلان، بروشور، پیکتوگرام و... استفاده نمود.

منابع:

- 1- یغمائی، اقبال، بسطام و بایزید بسطامی، بی جا، شرکت چاپخانه سعادت، ص 287، شهریور 1317.
- 2- عمید، حسن، فرهنگ مفصل و مصور فارسی بفارسی، چاپ سیزدهم، تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر، ص 981، 1358.
- 3- عشقی، حوری، کاربرد نقوش هندسی در گرافیک سه بعدی، پایان نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، تهران، دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس، صص 35، 39، دی 1375.
- 4- علامه حسن زاده آملی، الهی نامه، چاپ اول، قم، الف، لام، میم، ص 48.

Abstract

Bastam manument is one of Iranian historical and religious monuments in Islamic era, wich its construction has been started from three centure of Hijri century. These buildings have been constructed and repaired in Saljuq, Ilkhanid, Teimure, Safavid and Ghajar. These, buhldings, have arabesque ,geometrical

inscriptions (Kofe, Sols, Nastaaligh) decorations. Unfortunattely this manument has been forgatton despite of all architecture and decoration ability and we don`t see it`s name in the books.

From graphical viewpoint, the Motifs decoration of manument is very rich and has been constructed elaborately and has many capabilities considering modern graphic.

Keywords: Bastam, Decorative relief, Arabesque, Geometrical, Inscription.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی